

NEBEVÎ SÜNNET'TE BİLGİNİN (İLİM), FİKİR - SÖZ VE EYLEMDEN ÖNCELİĞİ ÜZERİNE

Mahmut KAVAKLIOĞLU

Gazi Üniversitesi, Çorum İlahiyat Fakültesi, Hadis Bilim Dalı, Yardımcı Doçent Dr.

Abstract: *This article deals with the place of the knowledge in the hierarchy of it, idea, saying and action in the Nabawi Sunnah (the Prophetic living). According to the Nabawi Sunnah, the knowledge is always precedence over the idea, saying and action. And it gets form according to itself. If there is a distorting in this hierarchy, it will bring out an idea of superstition. So it is necessary to make the knowledge to the right manner. Firstly, the knowledge should be true and then the aim of the true knowledge also should be used in a useful way. To show what we discuss in this study, we gave a lot of examples in the Prophetic sayings and actions. As a result of this search, we reached that the formula of the knowledge in Nabawi Sunnah is that the true knowledge is to be sought and it should sent a man to the right thinking, right saying and right actions. Otherwise, it is impossible to keep away from the complexity of the world of knowledge.*

I. GİRİŞ

Bu çalışma Buhârî'nin Sahîh'inde (İlim 10) [1] geçen bir bab başlığından (terceme) esinlenilerek hazırlanmış ve ilgili babın ismi de basit bir tasarrufla bu çalışmaya isim olarak alınmıştır. Bab başlığının orijinali aynen şöyledir: “*Bâbu'l-İlmi qable'l-qavli ve'l-amel*”. Musannıf Buhârî'nin böylesi bir bab başlığını attığı bağlamın özelliği, ilm'e, kavl ve amel'e yüklediği anlamın hususiliği, bizim bu başlığı genel bazda ele almamıza mani değildir.

Edindiği mevki ve bulduğu itibar açısından İslâm medeniyetinin en ayırıcı özelliği olan ilim/bilgi [2]; her kültürün şu veya bu ölçüde yöneldiği, daha doğrusu yönelmek zorunda kaldığı evrensel bir değerdir. Yaşadığımız asrın bilgi çağı olarak nitelenmesi, bilgiyi önceki zamanların da değeri olmaktan çıkarmaz. Zira medeniyetler arası yarışın en belirleyici unsuru, sonuçta hep bilgi olmuştur. Bu bakımıyla medeniyetlerin gücü, yaşam süresi, başka kültürler karşısındaki duruşu, yine bilgiye olan mesafesiyle doğru orantılıdır.

Biz bu çalışmamızda fert ve toplum hayatına yön veren, hayatın akışını belirleyen bir unsur olarak *ilmi* farklı bir açıdan tetkik edeceğiz. Önce Sünnet'in ilme bakışını irdeleyecek; müteâkıben *ilmin, düşünce - söz ve eylemle olan ilişkisini*, bu sıralamada/hiyerarşi durduğu yeri ve bunun yansımalarını Sünnet penceresinden

okumaya çalışacağız. Câhiliye, İslâm ve içinde bulunduğumuz ortamı, konumuzu teşkil eden *hiyerarşi* açısından yorumlayacak, aynı zamanda mevzuyu, bilimsel ahlâk/etik açısından ele alacağız.

Nebevî Sünnet'te *bilginin, düşünce - söz ve eylemden önceliğini*, diğer bir deyişle bilginin düşünceye - söze ve eyleme yön verişini bir tez olarak ispatlamak, çalışmamızın asıl amacını teşkil etmektedir.

Yaşadığımız ortamda özelde din olmak üzere, hemen her alanda müşahede ettiğimiz pek çok olumsuzluğun temelinde, mezkur hiyerarşinin çarpıtılması, yani düşünce - söz ve eylemin bilgiden ayrı işletilmesi gibi bir problemin yattığı inkar edilemez. Her gün bir yenisiyle karşılaştığımız hiyerarşik özrü bu gerçekler, *düşünce - söz ve eyleme bilgiyle yön veren Nebevî anlayışı*, bu arayış ortamında bu gözle yeniden okumayı ve dikkatlere sunmayı bizler için zorunlu kılmaktadır.

II. İLMİN SÖZLÜK ve TERİM ANLAMI

İlm, “*a li me*” fiilinden masdardır. Bilmek, bir şeye vakıf olmak, tanımak, öğrenmek, bir şey hakkında bilgi sahibi olmak gibi anlamlara gelir. Cehâlet'in zıddıdır [3-5]. Hissetmek, sezme manalarında da kullanılır [5] .

Bir şeyin özüne/künhüne varmak [5,6], o şeyi kendisiyle var olan şekliyle algılamak, bir şeyi dikkatli bir şekilde bilmek [5, 6], bilinenden kapalılığın kalkması gibi daha geniş anlamda tanımları da yapılmıştır. Belli bir şeyin akılda suretinin oluşması diye yapılan tarif ise, filozofların ilme getirdikleri tanımlardan birini teşkil eder.

Bilgi, malumat anlamında isim olarak kullanılır. Çoğulu ulûm şeklindedir. Gerçeğe uygun kesin inanç, külliyât ve cüziyatın kendisiyle idrak edildiği yetkin sıfat (sıfat-ı râsiha) ilim için yapılmış diğer tanımlardır.

“*İlmu't-terbiye* = eğitim bilim”, “*ilmu'l-ictimâ* = toplum bilim/sosyoloji”, “*ilmu'n-nefs* = psikoloji”, “*ilmu'l-luğa* = dil bilim” örneklerinde olduğu gibi, bir

isme muzaf yapıldığında, o isme ilişkin bilim dalını/brans ifade eder.

İlim kelimesi Kur'an-ı Kerimde, insanın herhangi bir şey hakkında sahip olduğu bilgi veya dünyevî ilim anlamında yer almakla beraber, daha çok, vahy, ilâhî bilgi anlamlarında kullanılmaktadır [7]. Kelimenin hadis literatüründeki karşılığı ise, genelde din bilgisi, özelde hadislerdir [8, 9]. Meselâ "İlmi kaydediniz" [10]; "biz ilmi ne yazdık, ne de yazdırdık" [10] ifadelerinde geçen ilim sözcüğüyle hadisler kastedilmiştir. Hadis kaynaklarında hadisin öğrenimi "*tahammulu'l-ilm*", kaydedilmesi "*takyîdu'l-ilm*", "*kitâbetu'l-ilm*", hadisi birinci elden duymak için yapılan yolculuklar "*er-rihle fi talebi'l-ilm*" v.b. pek çok konunun ele alınışında ilim'in hadis anlamında kullanıldığı görülür [1,11,12].

İlim ve bilim terimleri dilimizde birbiri yerlerine kullanılmakla beraber, ilim sözcüğüyle daha çok din ilimleri, buna mukabil bilim sözcüğüyle de fen bilimleri anlaşılmaktadır [7].

İlim anlamında Kur'an ve Sünnet'te geçen başkaca terimler de mevcuttur. Hikmet [13,14], ma'rifet [14], fîqh, tefâqûh [14] bunlardan başlıcalarıdır.

III. İSLÂM'IN İLME BAKIŞI

Biz bu başlık altında İslâm medeniyetinin ayırıcı özelliği olarak değerlendirdiğimiz ilmi/bilgiyi, yine bu kültür penceresinden, muhtelif başlıklar altında ele alacağız.

III.1. Bilimin ve Bilginlerin Değeri

Her yeni öğreti gibi, İslâm anlayışını benimsemek de, öncelikle bilgilenemeyi gerekli kılar. Bu gerekliliğe paralel olarak İslâm'ı öğretmek için görevlendirilen Peygamber'e, Allah tarafından yapılan ilk hitap, "oku" tarzındadır. Keza "ilim" sözcüğüne muhtelif türevleriyle Kur'an-ı Kerimde yaklaşık 750 kez vurgu yapılmıştır. İlk hitabın bilgi ve bilgilenemeyi konu alması, ayrıca ilgili sözcüğe İslâm'ın ana kaynağında bu denli yoğun vurgu yapılması, hiç kuşkusuz bu öğretinin bilgiye ve bilgilenemeye bakışının da bir tür ifadesi olmaktadır.

Keza bireyleri değerlendirmede bilginin önemli bir ayrıcalık olarak telâkki edilmesi [16], Allah'dan hakkıyla korkmanın ancak ilimle mümkün olacağına dikkat çekilmesi [17], ilmin yaratıcı nezdinde bir yükselme vesilesi olarak görülmesi [18], toplumları hayra yöneltmek misyonuyla gönderilen peygamberlerin *ilim ve anlayışla* desteklendiğine dikkat çekilmesi [19-21],

Kur'an'ın ilim ve ilim ehline bakışının başlıca örneklerindedir.

Kur'an'ın bir açılımı olarak bu noktada Sünnet'i de aynı paralelde bulmaktayız. Her şeyden evvel Sünnet'in sahibi vasfıyla Hz. Peygamber'in kendisini "bir muallim" olarak tanımlaması [22] ve dini insanlara bu tanım paralelinde öğretmesi, ilimle iç içeliğinin bir göstergesi olmaktadır. Medine'ye gelir gelmez ilk iş olarak bir câmi inşa etmesi ve bu câminin bir ma'bed olması yanında bir okul (*M. Hamidullah bu okulu ilk İslâm Üniversitesi olarak niteler*) [23] işlevi görmesi [24, 25], halkı bilgilendirmek için özel zamanlar tahsis etmesi ve bunları pedagojik bir yaklaşım içinde gerçekleştirmesi [1,26], öğrenmeye [22] ve öğretmeye [11,12,27,28] özendirilmesi [1,11,30], bunda da öte bilgilenemeyi bir vefîbe/ farîza olarak takdim etmesi [2, 22, 29], bilgilene adına her fırsatı değerlendirmesi [23], gelen vahyi kaydettirmesi, kaydedilen bilgileri kontrol edip hataları düzeltmesi, Kur'an vahyinin hadisleriyle karışmaması için önlemler alması, dini öğretmek için etrafa öğretmenler göndermesi [25], dinin bilgi eşliğinde yaşanması lüzumuna vurgu yapması, hepsinden de öte doğru bilgi adına yanlışa geçit vermemesi... Bütün bunlar, O'nun (s.a.) bilgi ve bilgilendirme noktasında izlediği örnek siyasetin belgeleridir [31,32].

Bilgiyi bir değer olarak takdim etmek, bilgilene ve bilgilendirmeyi sevdirmek, doğru bilginin taklidine karşı çıkıp yanlışa kapıları kapamak. Öyle gözüküyor ki, bu üç husus, Hz. Peygamber'in izlediği siyasetin özünü teşkil etmektedir.

Tabiatıyla bu siyasetin, musanniflere daha doğrusu rivayet kaynaklarına yansımaları olmuştur. Ale'l-ebvâb tertibli kaynakların pek çoğunda ilmin müstakil bir bölüm hüviyetinde ele alınması bu yansımanın bir ifadesidir [2].

Kitâbu'l-İlim açısından *Kütüb-i Semâniye*'deki durum aynen şöyledir :

Buhârî'de 3. Kitap (53 bap içinde 79 hadis).

Müslim'de 47. Kitap (6 bap dahilinde 16 hadis).

Tirmizî'de 39. Kitap (19 bap dahilinde 42 rivayet).

Ebû Dâvûd'da 24. Kitap (13 bap, 28 rivayet).

Nesai'de yer almıyor.

İbn Mâce'de mevcut değil (Ancak Mukaddime bölümünde ilme dair bol veri mevcut).

Dârimî'de yer almıyor (Ancak Mukadime bölümünde Kitâbu'l-ilm dair yoğun malzeme mevcut).

Muvatta'da 59. Kitap (1 bap, 1 hadis).

III.2. Bilgilenmede Sınır Tanımamak

Doğruyu bulmak, doğru olanı yapmak her ortam ve şartın mutlak hedefidir. Bilgi ise, doğruya ulaşmanın alternatif tanımayan biricik aracıdır. Doğruyu arama ve doğru olanı yapma hedefinin hiçbir sebeple askıya alınması söz konusu olamayacağına göre, bu hedefe ulaştırılan tek araç olarak bilgi ve bilgilenmenin de devre dışı bırakılması, bir başka ifadeyle beklemeye alınması gibi bir şey bahis konusu olamaz. Bu durum bilginin her hâl u kârda işler tutulması, herhangi bir şekilde bilgi akışının kesilmemesi demektir.

Hız. Peygamber bilimi mü'minin yitik malı olarak tanımlamış, "her nerede bulursa, almaya herkesden daha layıktır" [22,30], teşvikiyle bilgilenmede patentin hiçbir şekilde engel olarak görülemeyeceğine, bir başka deyimle bilginin evrenselliğine koymu çizgilerle işaret etmiştir. Yeme-içme hususunda bile pek çok yönlendirmesiyle ümmeti çerçeveyeleyen bir peygamberin, ilim konusunda inananları serbest bırakmanın da ötesinde adeta teşvik etmesi câlib-i dikkattir. Yine fiziki uzaklığın/külfet ve zahmet bilgilenmede mâni olarak algılanamayacağını belirtmiş, ilmin her tür emek ve zahmete değer olduğunu "Çin'de bile olsa" [34-36] ifadesiyle çarpıcı bir şekilde ortaya koymuştur.

Bu aşamada O'nun(s.a.), bilgilendirmeyi zamana yaymasını, belirli zamanları kollamasını [1,26], yani her anı bilgilendirmede kullanmamasını, bazı zaman ve ortamlarda bilgilendirme işlemini geri plana atmak olarak göremeyiz. Bilakis bunun Hız. Peygamber'e ait pedagojik bir yöntem olarak değerlendirilmesi gerekir. Zira amaç, bilgilendirme işlemini kesintiye uğratmak değil, bilgi akışının/alımının daha sağlıklı düzeyde gerçekleşmesini sağlamaktır. Daha fazla bilgilendirme adına her an devamlı bilgi yüklemeye çalışmanın alıcı konumdakilerde bir bıkkınlık meydana getireceği, giderek bilgilenmeye karşı bir isteksizlik oluşturacağı aşikardır. Oysa bilgilendirmede, alıcıyı istekli, yani almaya hazır konumda tutmak esastır. Bu da ancak uygun zaman ve ortamların kollarılmasıyla mümkün olur.

Bu arada bilgilenme konusundaki sınırsızlığı takyid anlamına gelebilecek birkaç husus dikkat çekmektedir. Bunlardan biri alınacak bilginin bizatihi "faydalı" olması şartıdır. Yani bilginin meşruiyet çerçevesinde olmak kaydıyla, ferdin ve toplumun lehine bir özellik taşımasıdır. Meşruiyet içermeyen, ferdin ve toplumun hayrına olmayan bilgi, "faydasız" olarak nitelenmiş [29,34,37], almaya değer bulunmadığı gibi, bu tür bilgidir ve olumsuz etkilerinden Allah'a sığınılmıştır [9,22,38]. Mesela büyüculük, falcılık gibi ilimler, sözü edilen "faydasız ilim" nitelikleriyle uyuşmaktadır. Keza başkalarının özel hayatlarına dair alanı, meşru bir gerekçe olmadan bilgilenme çerçevesi içine almak, bunlarla kamu oyunu meşgul etmek, Sünnet'in belirlediği bilgi hudutları haricindeki bir diğer alanı oluşturmaktadır [11]. *Aslında*

Sünnet anlayışında makbul olan ve iyi müslümanlık diye değer bulan tavır, herkesin kendi ilgi alanı içinde kalmasıdır [22,30,39]. Tabiatıyla bilgilenme ve bilgilendirmede söz konusu ölçünün korunması gerekli gözükmektedir.

Sonuç olarak yukarıda işaret edilen veya benzeri bazı çekinceler, bilgilenmede yerine göre seçiciliği zorunlu kılmaktadır.

III.3. Bilginin Her Ortam ve Şartta Faydalanmaya Açık Tutulması

Bilginin imkan dahilinde yararlanmaya açık tutulması da, bilgilenme noktasında üzerinde durulması gereken bir konu. Bilgilenmek için, alıcının hazır ve istekli olması ne anlam ifade ediyorsa, bilgi sahibinin de bilgisini isteyene açması o denli önemlidir. Zira bilgilenme çoğu kez iki yönlü/karşılıklı aktiviteyi gerektiren bir işlemdir. Bilgilenmeye hazır kimsenin, hazırlığına olumlu bir karşılık bulamaması söz konusu hadiseyi akim kılar.

Bilimin ve bilginlerin farkına dikkat çekerek bilgilenmeye teşvik eden Hız. Peygamber, itidal anlayışının bir gereği olarak bilenleri/âlimleri de bilgileriyle nasıl davranacakları konusunda bilgilendirmeyi ihmal etmemiştir. Bu bağlamda kendisine sorulup da, bilgisini gizleyen/ketm kimseyi âhiretteki ürkütücü sonuçla sakındırmış [11,22,30]; bilgisine başvuru kimsenin, bildiğini bildiği şekliyle ortaya koyması gereğine işaret etmiştir [22, 39].

Onun(s.a.), sözlerini duyup belleyen kimseleri duyduklarını başkalarına aktarmaları yönünde teşvik etmesi ve böylece daha doğru okuyabileceklere ilmin ulaşma imkanını açık tutmak istemesi [11,12,22,30] ilmin zâyiine fırsat vermemek adına gayet manidardır. Hayâyî/utanmak imanının bir şubesi olarak nitelemesine rağmen [1, 26], eşi Aişe'nin bilgilenme konusunda cesur davranan Ensarlı kadınları övebilmesi [1], kendisinin (s.a.) bilgilenme önünde engel tanımadığının açık bir belgesidir.

Bilgiyi gizlememe/ketmetmeme, başkalarının faydasına sunma anlayışının, sahâbe-i kiramın zihninde bulunduğu karşılığı çok çarpıcı bir şekilde sergilemesi bakımından Ebû Zerr'in(r.a.) şu sözü zikre değerdir. O şöyle der: "Kılıcı enseme dayasanız, ben de Resûl'den duyduğum bir hadisi tebliğe vakit bulacağımı bilsem, o sözü elbette size yetiştirirdim" [1].

III.4. Bilgilenmede Dikkat ve Araştırmaya Dayalı Titizlik

Bilginin değerli olması, bilgi adına her şeyin gözü yumuk bir şekilde alınmasını gerektirmez. Bu değer sadece isminin bilgi oluşundan değil, bilginin doğru ve gerçek olmasıyla alakalıdır. Bu demektir ki, doğru olmayan, gerçeği yansıtmayan bilgi, bilgi değildir. Bu durum bilgilenme aşamasında seçici ve dikkatli olmayı kaçınılmaz kılar.

Her hâl u kârda bilginin ve bilenlerin farklılığına dikkat çeken Kur'an [16,18], şu veya bu sebeple doğruluğuna gölge düşmüş bilginin araştırılmasını salık vermiş, gerçeği yansıtmayan bir bilginin nedâmet sebebi olabileceği konusunda uyarmıştır [40].

Temel misyonu dünya ve ahiret konusunda insanları bilgilendirmek/tebliğ olan Hz. Peygamber'in yaklaşımlarında da aynı titizliği izlemek mümkündür. Meselâ, aldığı ilâhî bilgiyi vahiy katiplerine yazdırması ve okutturarak kontrol etmesi, kendi sözleriyle karışmaması için önlemler alması, hadisleri yazma konusunda sadece ehil olanlara izin vermesi gibi uygulamalar, O'nun (s.a.) bu noktadaki hassasiyetini sergileyen pek çok örnekten sadece bir kaçıdır. Aynı ciddiyeti sahâbe-i kirâm ve onları takibeden nesillerde de bulmaktayız. Daha sahâbe döneminde isnad sisteminin (haber kaynaklarına inme anlayışı) başlaması ve sonraki dönemlerde giderek gelişmesi, bir haberi kaynağından tetkik etmeye yönelik "*rihle*" denilen meşakkatli, uzun yolculukların yapılması [41,42] sözü edilen bilimsel titizliğin başlıca görüntülerindedir.

IV. BİLGİ - FİKİR - SÖZ ve EYLEM ÜÇGENİNDE BİLGİNİN YERİ

İnsanlar ya sözleriyle -bu yazılı da olabilir- ya da eylemleriyle varlıklarını ortaya koyabilirler. Bu bakımdan birey ve toplum hayatında izlenen olumlu veya olumsuz her tür görüntü ya sözel (kavfî) ya da pratik bir nitelik arzeder. Nitekim âhiret âlemindeki hesap da bu iki alandaki müktesebât/kazanım ile alakalıdır. Keza takdir ve tenkitlerin hedefinde de hep söz ve eylem vardır. Ancak devamlı ön planda izlenen her söz ve eylemin arka planını bir fikrin oluşturduğu da muhakkaktır. Zira normal durumlar dışında, bunların bir düşünce planını aşmadan insandan sudur etmesi mümkün değildir. Sözün ve eylemin düşünceden irak olarak gerçekleşmesi ya da bunların düşüncenin önüne geçmesi, söz ve eylemde olumsuzluk ve nedâmetlerin yaşanması demektir.

Lisan-ı halleriyle de olsa konuşmak/anlaşmak canlıların ortak özelliğidir. Bir canlı olarak insanı diğer canlılardan ayıran özellik, klasik deyimleriyle onun

"düşünebilir" olmasıdır. Mantık ilminde insan cinsi tanımlanırken, "hayevânun nâtık" şeklinde, onun "düşünebilen canlı" oluşuna, yani bu ayırıcı özelliğine dikkat çekilmiştir [43]. Bu vasfıyla insan; düşünebilen, daha doğrusu söz ve eylemlerini düşüncesine göre biçimleyebilen bir varlıktır.

Ancak hemen belirtmek gerekir ki, sözü ve eylemi şekillenen düşünce, tek başına bir anlam ifade edemez. Zira düşünce, bir zihin faaliyetinden ibarettir. Daha doğrusu sözü edilen zihnî faaliyetin bir ürünüdür. Bu ürünün/fikrin orijinalliği, faaliyetin bilgi eşliğinde yürütülmesine, bir başka ifadeyle faaliyet kıstaslarının bilgi eksenli oluşuna bağlıdır [12]. Gücünü bilgiden almayan fikrin doğruluğundan, tabiiyle söze ve eyleme olumlu bir katkısından bahsetme imkanı yoktur. Bu, ancak tesadüflerle mümkündür.

Diğer yandan fikrin bilgiden esinlenmemesi demek, keyfîlik ve duygu gibi diğer dinamiklerin devreye girmesi anlamına gelir ki, bu durum Câhiliye anlayışının temel bir özelliğidir. Hz. Peygamber kişiye duygusunun değil, bilgisinin, bilgiye dayalı düşüncesinin komuta etmesini salık verir [1]. Kendisinin (s.a.) sevindiği anda secde-i şükürde bulunması [11,22,30], bir acı/üzüntü anında aşırı tepkilerden sakındırması [1,26], öfke anında duygulara hâkim olmayı gerçek pehlivanlık/babayiğitlik olarak takdim etmesi [1,11,26], sevgi ve nefrette itidâli önermesi [30,44], aşırı sinirlilik halini taraflar arasında hüküm vermeye mâni bir hal olarak değerlendirmesi [1]... bütün bunlar Hz. Peygamber'in *düşüncesi*, *dolayısıyla sözü ve eylemi duygularla değil, bilgiyle yönlendirme/şekilleme* çaba ve amacından başka bir şey değildir.

Buna paralel olarak düşünce süzgecinden geçmemiş, ham bir bilginin de söze ve eyleme istikamet vermesinden bahsedilemez. Hatîb Bağdâdî, *Muhtasarı Nasîhati ehli'l-hadîs* isimli küçük hacimdeki risalesinin önemli bir kısmını bu konuya tahsis etmiş, mevzuyla ilişkin değerlendirmelerde ve nakillerde bulunmuştur. Risalede yer alan bir rivayete göre: Ali b. Musa er-Rıza (203/818) cedleri yoluyla Resûlullah'ın şöyle buyurduğunu nakleder : "(Hadisi) bilenler/anlamını kavrayanlar olunuz, (yorumunu bilmeden kuru kuruya) nakledenler değil. Yorumunu bildiğiniz bir hadis, (anlamadan) rivayet ettiğiniz bin hadisten daha faydalıdır" [45,46]. Buhârî'nin hocalarından Ali b. el-Medînî (234/848) de, hadisleri anlamayı /maksadları kavramayı ilmin yarısı, ricâli tanımayı ise, ilmin diğer yarısı olarak nitelemiştir [47].

Bilgi - fikir arasındaki bahse konu ilişki, tek taraflı bir ilişki olmayıp bilakis karşılıklıdır. Daha açık bir ifadeyle, bilginin değeri, onun güzel okunmasıyla/yorum alakalıdır. Aksi takdirde zihnî bir amelîyeden geçmemiş bilginin, kendisinden beklenen fonksiyonu/işlevi icra etmesi mümkün gözükmemektedir. Hz. Ali'nin şu

değerlendirmesi, konumuzu ne kadar da güzel özetlemektedir. O şöyle der : “.. Bilgiye dayanmayan bir ibadette/kullukta hayır yoktur. Keza güzel okunmayan/maksadlarına inilmeyen bilgi de bilgi değildir” [12].

Bu noktada dînî metinlerin ve bilhassa hadis kitaplarının yorumsuz, açıklamasız bir şekilde, sırf tercüme edilerek halka arz edilmesi, kanaatımızca doğru bilginin yanlış yorumlara açık hâle getirilmesi demektir. Tercümelerin hiç olmazsa, kısa izahlarla zenginleştirilmesinin, yanlış yorumlara meydan vermemek açısından isabetli olacağını düşünmekteyiz. Hz. Peygamber’e nisbet edilen şu rivayet, bu gerçeği öngörmekte ve ilim erbabını daha hassas olmaya çağırılmaktadır. Rivayete göre Nebî(s.a.) şöyle buyurur : “Bu ilme her neslin iyileri sahip çıkacak/üslenecek; aşırıların tahrifinden, yalancılara çarpıtmasından, câhillerin tevilinden koruyacaklardır” [48].

V. BİLGİ - FİKİR - SÖZ ve EYLEM HİYERARŞİSİ AÇISINDAN CÂHİLİYE DÖNEMİ

Cehl kökünden türeyen “Câhiliyye” sözcüğü, ilmin zıddı olan bilgisizlik anlamına gelir. Kendisiyle İslâm öncesi dönem kastedilir. İslâm öncesiyle İslâm dönemlerini ayırma amacıyla kullanılan bir terimdir [49]. Bilgiden yoksun olmak, doğru olanın aksine inanmak, doğru olanın aksini yapmak ise, cehl masdarının anlamlarını oluşturur [3,6].

Câhiliye diye isimlendirilen bu döneme kısa bir göz atmak, yapılan etimolojik tahlillerin bu dönemle denli örtüşüğünü farketmek açısından yeterlidir. Putperestlik, hukuk yerine gücü ölçü almak, kan davası gütmek, kız çocuklarına yaşam hakkı tanımamak, sosyal sınıf farkı gözetmek, kadını bir metâ olarak görmek ve onlara miras hakkı tanımamak, basit sebepler yüzünden yıllarca savaşmak, kehânet, kabilecilik anlayışı, yağmacılık o devrin belirgin görüntüleridir.

Câhiliye dönemini ilmi/bilimsel açıdan tetkik ettiğimizde, ciddi bir birikimin olmadığını tesbitte gecikmeyiz.

[Ancak bu yargıdan, o dönemin tamamıyla bilgiden kopuk olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Zira Hz. Âdem'den fetret devri olarak nitelediğimiz câhiliyye dönemine kadar geçen süreçte Allah Teâlâ kendi mesajını muhtelif peygamberler aracılığıyla yenileyerek ulaştırmıştır. İslâm'ın hemen öncesinde yaşanan ve fetret devri diye bilinen, yenilemenin uzadığı bu dönemi bütünüyle ilâhî mesajdan uzak bir dönem olarak göremeyiz. Bu dönemde de önceki şeriatlerden (özellikle Hz. İbrahim'in şeriatinden) yansıyan bazı izler mevcuttu. Bu mevcudiyet söz konusu şeriatlerin Câhiliyye anlayış ve uygulamalarıyla mukayesesinden de anlaşılmalıdır. Öte

yandan İslâm anlayışının, Câhiliyye'ye ait kimi anlayış ve uygulamaları kökünden söküp atarken, kimilerine dokunmayıp tasvip ederek devam ettirmesi, yine bu dönemin tamamıyla bilgiden mahrum bir dönem olmadığını çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır. Meselâ câhiliyye'de cünüplükten dolayı gusletme, mazmaza, istinşak ve misvak tatbikatları (bk. Ateş, Ali Osman, İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri s. 41), Cuma ibadeti (bk. s. 63), bayram kültürü (bk. s. 73), yağmur duası (bk. s. 75), cenazeye alâkalı bazı tatbikatlar (bk. s. 84), oruç (bk. s. 110), sünnet olayı (bk. s. 268), velime âdeti (bk. s. 287), öz anne, kızlar, hala ve teyzelerle evlenmenin yasaklığı (bk. s. 308), köleler için öngörülen cezanın hür kimselere verilen cezanın yarısına göre ayarlanması (bk. s. 409), kasâme uygulaması (bk. s. 429), diyet tatbiki (bk. s. 455), mudârebe ortaklığı (s. 497) gibi pek çok anlayış ve uygulamanın var olduğunu görmekteyiz. Muhtelif oranlarda tahrife uğramış şekliyle de olsa, önceki şeriatlerin izleri olarak değerlendirilebileceğimiz bu uygulama ve telakki biçimlerini İslâm, ya olduğu gibi ya da yeniden şekil ve anlam ilavesiyle devam ettirmiştir] [50].

Hatta ilmî birikimin teorik planda yaygınlaşmasını ve nesilden nesile intikalini sağlayacak dikkate değer bir okuma-yazma kültüründen de söz etme imkanı pek gözükmemektedir. Okuma-yazma bilenlerin sayısı çok düşük seviyede idi. Bununla birlikte nazım, nesir, belâgat, hikaye gibi edebî sanatlar alanında iyi durumdaydılar [23,51]. Neseb ilmi, ilm-i nücum (astroloji), kıyâfet (iz sürme) kehânet, tıp, mitoloji gibi bazı bilimlere karşı ilgi duyuyorlardı [51,52].

Yukarıda özetlenen anlayışın zemin bulmasında bilgi ve kültür düzeyinin düşüklüğü temel sebep olarak değerlendirilebilir; ancak bunu tek âmil olarak görmek pek doğru olmaz. Burada asıl problem bilgisizlik olmakla birlikte mevcut bilginin işletilmemesi, bir başka ifadeyle *sözün ve eylemin bilgiye göre şekillenmemesi* gibi de bir diğer problem kendisini göstermektedir. Esasen bu problem, mevcut bilgi birikimine ilgisizlik şeklinde de tanımlanabilir. Mesela Hz. İbrahim'in öğretisine o dönem insanları pek yabancı değildi. Hatta aralarında bu dinin müntesiplerine bile rastlanılmaktaydı. Yani insanlar, âlemi yaratan tek bir yaratıcının varlığını kabul ediyorlardı [23]. Ama aynı kimseler gerçek yaratıcıya aracılık edecekleri düşüncesiyle kendi yaptıkları putlara tapınmakta bir beis görmemişler, müşrik durumuna düşebilmişlerdir. Yine aynı çevreler risâlet öncesi Hz. Peygamber'in doğruluk ve dürüstlüğünü bildikleri ve hatta “*el-Emîn*” diye çağırılmaya lâyık gördükleri halde, davetine hiç kulak vermemişler, putperestlikte/şirk direnmişlerdir. Hukuki meseleleri hakime götürmek, şahitlerin bilgisine başvurmak gibi bir anlayışa sahip olmalarına rağmen, hoşlanmaması halinde suçlu tarafın kararın uygulanmasına mani olabilmesi, daha açık bir ifadeyle uygulamanın suçlu tarafın insiyatiline bırakılması, câhiliye dönemine ait asıl problemin ne olduğunu belgeleyen bir diğer örnektir [50].

Bu veriler ortaya koymaktadır ki, Câhiliye devrinin bir temel problemi *istikrarlı bir bilgi*

birikiminden yoksunluk olurken, *bilgiye değer vermemek* de bu döneme ait bir başka problemi teşkil etmektedir. Yani bu dönem aynı zamanda bilginin itibar görmediği, söz ve eylemin bilgiden ayrı işletildiği dönemdir. Aslında bilgiye itibarın olmadığı ortamda bilgiden yoksun olmakla, var olan bilgiyi fikir, söz ve eylem bazında işletmemek arasında bir farktan da bahsedilemez.

Bu bağlamda *bilgisizlik*, “cehl/cehâlet” sözcüğünün karşılığı olmakla birlikte, *barbarlık* ve *şiddetin*, kelimenin asıl anlamını teşkil ettiği ileri sürülmüştür [49]. Elbette ki, barbarlık ve şiddet bu dönemin belirgin çizgisi, pratik görüntüsüdür. O dönemi yansıtan her karede bu çizgileri izleyebilmek mümkündür. Ancak anlaşılan o ki, *barbarlık* ve *şiddet* bu yöndeki değerlendirmelerin aksine *cehâlet*’in ilk anlamı olmaktan ziyade, onun bir sonucu, bir tezahürüdür. Esasen burada söz konusu olan *cehl*’in sözlüklerdeki öncelikli anlamı değil, bilakis İslâm döneminin bu terime yüklediği anlamdır.

Bazı verilerdeki kullanımları dikkate alındığında, *bilgisizliğin*, *cehâlet*’in öncelikli anlamı olması, daha uygun gözükmektedir. Bu *bilgisizlik*; düşünce, söz ve eylem planında bilgiye öncelik tanımama anlayışını da içine alan kapsamlı bir *bilgisizlik*dir [34]. Pek çok beyanında Hz. Peygamber’in ilimle cehli/cehâleti ard arda kullanması ve birinin yokluğunu (kaldırılmasını) diğerinin varlık sebebi olarak takdim etmesi [1,26,30], bu iki terim arasında bir zıddiyet ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu zıddiyet ilişkisi, ilmin zıddı olan *cehl/câhiliye* terimine ait belirgin anlamın *bilgisizlik* olduğunu ispatlamaktadır.

İster *bilgisizlik* anlamı ön plana alınsın, ister *barbarlık* ve *şiddet* manası öncelensin *bilgisizlik* ve *şiddetin*, *cehl* ve *cehâletin* belirgin çizgilerini oluşturduğu muhakkaktır.

Esasen o dönemde görülen putperestlik, hukuk tanımazlık, gücü ölçü almak, sınıf farklılıkları, kabilecilik anlayışı, koyu taassub, zorbalık, şiddet, keyfi arzuların peşinde koşmak gibi olumsuz yaklaşım ve tavırlara bakarak, Câhiliye devrini o döneme hasretmek ve Câhiliye anlayışını o dönem Araplar’ıyla birlikte düşünmek doğru bir bakış olmasa gerektir. Zira böylesi bir yaklaşım, bu anlayıştan emin olmak demektir. Oysa; *şiddetin*, *terörün*, *putperestliğin*, *zulmün*, *taassubun*, *hurafenin*, *hukuk tanımazlığın*, *ayrımcılığın* ve *benzeri olumsuzlukların yaşandığı* her yer ve zamanda bu anlayış şu veya bu ölçüde var demektir. Bahis konusu anlayışın beslediği iki temel dinamik, *bilgiden yoksunluk* ve *bilgiyi bir değer olarak görmemek*; yani, mevcut bilgiyi işletmeyerek, bilgi yerine keyfiliği esas almaktır [49].

Bu anlayışın herhangi bir şekilde hortlamanın önüne geçmek, sözü edilen dinamikleri pasif hale getirmekle alakalıdır. İslâm (Nebevî anlayış) bunu, bilgi

görüşüyle aşmıştır.

VI. BİLGİ - FİKİR - SÖZ ve EYLEM HİYERARŞİSİ AÇISINDAN İSLÂM

Biz daha önce İslâm’ın ilme/bilime bakışını anahatlarıyla ortaya koymaya çalıştık. Şimdi bu bakış, *bilgi - düşünce- söz ve eylem* sıralamasında ilmi nereye oturtuyor? Bir başka ifadeyle bu sıralama içerisinde bilginin durağı neresi? Konuyu bu açıdan ele alalım.

Her öğretici gibi İslâm da varlığını kendisini ayakta tutan temellerinden alır. Bu temeller Nebevî ifadeyle *Allah’ın Kitâb’ı* yani vahy (vahy-i metlûv), diğeri *Peygamber’inin Sünnet’i*dir. Bu öğretici vahy/ilâhî bilgi ile başlamıştır. İslâm, söz ve eylemden oluşan bir biçimlenmenin, bir anlayışın/düşüncenin ifadesidir. Konuya önce vahiyle başlanması, bu anlayışta bilginin öncelenmesi, söz ve eylemin önüne geçirilmesi demektir. Diğer yandan ilk vahyin de “*oku*” [15] tarzında gerçekleşmesi, bahis konusu öğretinin ilmi önceleyen bir diğer görüntüsü olmaktadır. Yani bu *dinle dinlenmenin* temel şartı önce bilgilenmek, daha sonra bu bilgi doğrultusunda düşünmek, söz ve eylem sergilemektir.

Önce bilgi, daha sonra düşünce - söz ve eylem hiyerarşisi Kur’ân’ın bize önerdiği bir ölçüdür. Bu ölçüyle uyumayan formüller şiddetle eleştirilir. Kur’ân’ı muhteva itibariyle ele aldığımızda söz konusu formül her zaman kendisini gösterir. Meselâ Kur’ân, bilinmeyen bir konuda fikir ve eylem bazında bir müdahaleyi yasaklar [53]; bilmeden tartışmayı, fikir beyan etmeyi hayretle eleştirir [54]. Temelleri bilgiye dayanmayan iddiaları “*Câhiliye kafası*” [54] diye tenkit eder. Esasen İslâm’ın Câhiliye anlayışını kötülemesi, hatta bu anlayışı hortlatacak hiç bir ize geçit vermemesi, bu anlayışın Kur’ân formülüne muhalif olması yani bilgiyi dışlayarak düşünce - söz ve eylemi öne almak gibi bir keyfiliği benimsemiş olmasındandır.

Bilgi öncelikli Kur’ânî formül, Kur’ân’ın evrensel plandaki yorumu olan Sünnet’te daha koyu çizgilerle kendisini göstermektedir. Esasen bu koyuluk, Kur’an’ın açılımı diye nitelendirdiğimiz Sünnet için tabî bir görünümdür.

Her şeyden evvel Resûlullah (s.a.), Yaratıcı ile ümmet arasında bir elçi/peygamber olarak kendisine uygulanan metot üzere- işe bilgilendirmeden/tebliğ başlamıştır. Aldığı bilgiyi aktarmak, yani dini kendi yorumuyla insanlara öğretmek esasen O’nun (s.a.) asıl misyonunu oluşturmuştur. Görevi bilgilendirmek/öğretmek olan bir peygamberin bilgi - söz ve eylem hiyerarşisinde bilgiye ayrıacağı yer zaten bellidir.

Ancak biz konuyu vahiy ve tebliğ/mübelliğ gibi genel boyutundan ayırarak daha hususi bir çerçevede ele alalım. Bu amaçla Hz. Peygamber'in birkaç yaklaşımını mercek altına alarak bilgiye tanıdığı yeri daha somut olarak okumaya çalışalım:

O (s.a.), muhataplarına öncelikle Allah'ın birliğini, kendisinin Allah'ın elçisi olduğunu bildirmiş, namaz, oruç, zekat ve hac gibi ibadetlerden/mükellefiyetlerden haber vermiş [1,26]; yani *fikir, söz ve eylemden/amel oluşan* dine, bilgilendirmeyle başlamıştır. Dinin her ayrıntısının verilmesi de bilgilendirme yoluyla olmuştur. İşe bilgiyle başlamak, bundan sonra fikrin, söz ve eylemin kısaca İslâm anlayışının bilgiye göre şekil alması demektir. Resûlullah'ın(s.a.), Yemen'e vali tayin ettiği Muâz b. Cebel'e verdiği talimatta da [1] bilginin yeri çok açık bir biçimde görülmektedir.

Hz. Peygamber bilgiye dayanmayan bir yönlendirmenin (iftâ) dalâlet/sapma ve saptırmayla sonuçlanacağına dikkat çekmiş [1,26], zeminini bilginin oluşturmadığı her tür düşünce, söz ve eylemi reddetmiştir.

Hatalı bulunan uygulamaların, *bilgilendirme yöntemiyle* düzeltilmesi de, söz ve eylemde bilginin bir tür öncelenmesi demektir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in namazı düzgün bir şekilde kılamayan [1, 26], cemaate namazı uzatan [1,26] sahâbileri kendine has üslubuyla bilgilendirmesi konunun başlıca örnekleridir. Yine yemek yeme konusunda kusurlu bulunduğu bir çocuk sahabiyi bu hususta *ayrıntılı* denebilecek ölçüde bilgilendirmesi [1,26]; bir yakını kaybetmesi sebebiyle feryad ü figan eden kadını sukûnet ve sabırlı olmaya davet etmesi ve bilahere ona sabır için en makbul anı bildirmesi [1,26] konuya ait diğer bazı örneklerdir.

Keza tanıdığı bazı ruhsatları kullanma konusunda çekimser davranan kimselere yönelik uyarısı da konumuz açısından oldukça anlamlıdır. O (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Bazılarına ne oluyor ki, benim bizzat işlediğim (ve işlenmesine ruhsat verdiğim) bir şeyi işlemekten çekiniyorlar. Bakin! Vallahi ben Allah'ı onlardan daha iyi bilir ve Allah'a karşı onlardan çok daha fazla hasyet duyuram" [10,26].

Bu uyarıda dikkat çeken husus, bilgiyle eylemin/amelin birbirine paralel düşünülmesi; bilgi oranında bir amelden söz edilmesidir [55]. Bu, bizim de ispatına çalıştığımız eylem/amel - bilgi ilişkisinin Nebevî bir tezahürüdür. Hz. Peygamber'in uygulamalarında bilime/ilme tanıdığı yer, O'nun(s.a.) bu cevabında çarpıcı bir şekilde görülmektedir.

Resûl'ün (s.a.), *bilginin tahrifi/çarpıtılması veya zâyi edilmesine yönelik duyduğu endişe de* esasen düşünceyi - sözü ve eylemi doğru bilgiye göre şekillendirmek

adınadır. İlâhî bilginin mübelliği ve mübeyyini olması sıfatıyla kendi ağzından yalan uydurmanın vebaline sarsıcı şekilde dikkat çekmesi [1,26], bilememe durumunda cevap vermemeyi [1, 25], "*bilmiyorum*" demeyi [56] öğretmesi, danışılanı/bilgisine baş vurulana doğruyu söylemeye [22,39], sorulana bilgisini gizlememeye [11,22,30] yönlendirmesi gibi daha pek çok tedbir. Hiç kuşkusuz bunların hepsi doğru bilginin zâyi olması ve tahrifi/çarpıtılması endişesine dayalıdır. Zira düşünceye - söze ve eyleme temel teşkil edecek gerçek bilginin yok edilmesi ya da çarpıtılması/tahrif, bu iki alanda keyfiliğin yaşanması demektir. *Bu açıdan bilgiyle temellenmeyen söz ve eylem ile, doğru olmayan bilgiye göre şekillenmiş söz ve eylem arasında hiçbir fark yoktur.*

Diğer taraftan Kur'an'ın Hz. Peygamber tarafından özenle kaydedtirilmesi, buna paralel olarak pek çok kimse tarafından ezberlenmesi, keza dine Hz. Peygamber tarafından getirilen yorumun aynı ciddiyetle ve bir ibadet duygusu içerisinde alınması ve başkalarına aktarılması (tahammül ve edâ/rivayet) [11,22,30], bu yorumu korumaya yönelik sistemlerin geliştirilmesi, toplanması/tedvîn ve kitaplaştırılması/tasnîf gibi zorlu işlemlerin tek amacı, dinin doğrularını tespit etmek ve bu doğrularla dinin doğru çizgide yaşanmasına imkan vermektir. Söz konusu doğruların korunamadığı ya da yeterince okunamadığı ortam ve şartlarda, hurafe ve bid'at anlayışının din olarak revaç bulması işten bile değildir.

Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in yaklaşımlarında bulduğumuz bu formül, sahâbe-i kirâm ve diğer nesillerde -zaman zaman uygulama bazındaki bazı sapmalara rağmen- İslâm düşüncesinin temel bir çizgisi olarak kabul görmüştür. Bu kabulü yansıması bakımından Mutarrif b. Abdullah'ın oğluna yaptığı şu tavsiye kayda değerdir. O şöyle söyler: Ey oğulcağızım! (Amele/uygulamaya dönüşmemiş bile olsa) bilgi/ilim, bilgiye dayanmayan amelden daha hayırlıdır [12]. Yine Hz. Ömer'in ilim adamlarından oluşan bir danışma meclisinin bulunması, luzumu anında bu meclisde yer alan otoritelerin bilgisine başvurusu, tasarruflarında (düşünce-söz ve eylem) bilgiyi esas aldığı bir göstergesi olarak değerlendirilebilir [1]. Keza huzuruna çıkan bir şahsın kaba çıkışlarına öfkelenip hareketlenen, ancak *affi benimseme ve cahillere ilişmeme* beyanının/bilgisinin hatırlatılması üzerine fikrinden derhal vazgeçen halife Ömer'in mezkur tavrı da, kendisinin konuya dair bir diğer hassasiyeti olarak bu bağlamda zikre değerdir [1].

VII. BİLGİ - FİKİR- SÖZ ve EYLEM HİYERARŞİSİ AÇISINDAN İÇİNDE BULUNDUĞUMUZ ORTAM

Bilgi, bilgiye dayalı fikir, bu fikre göre sözü ve eylemi şekilleme formülü dün ne kadar bir önemi haiz ise,

bu gün de aynı öneme sahiptir. Doğru düşünce, doğru söz ve doğru tavır adına **bilgi - fikir - söz ve eylem** hiyerarşisi/formül dün ne kadar çözümlenmişse bugün de aynı geçerliliğini korumaktadır. Bu, Allah'ın değişmez bir kuralı (sünnetullah)dır.

Ancak hemen şunu da belirtmek gerekir ki, geçmişte bu hiyerarşi şu veya bu şekilde nasıl pek çok tahrifin hedefi olmuşsa, bu sıralamaya uyum, günümüzün de problemi olmaya devam etmektedir. Gerek ülkemizde ve gerekse, çevremizdeki bazı coğrafyalarda görülen ve din adına olduğu iddia edilen (!) kimi yaklaşım ve uygulamalar, bu tür bir problemin mevcudiyetini doğrulamaktadır.

Doğru bilgiyle fikirlenmek ve böylesi bir fikirle (bilinçli olarak) söz ve eylem sahnesine çıkmak, sözün ve eylemin doğruluğu açısından vazgeçilmez tek şart olduğu halde, hiyerarşideki bu sapmaların sebebi ya da sebepleri nelerdir? Şimdi bu noktayı ana hatlarıyla irdelemeye çalışalım :

Bize göre bu noktada gözardı edilen şey, toplumun geneli tarafından **bilgide doğruluk vasfının yeterince aranmaması**, hatta bu vasfın ifade ettiği anlamın bile farkında olunmamasıdır. Yani sözün ve eylemin doğrusuyla, doğru bilgi arasında bir ilişki kurulamamasıdır. Kendilerine din adına sunulan her şeye, dinin mutlak doğruları gözüyle bakmaları, bu aşamada ne sunulan bilginin doğruluğunu araştırma, ne de sunanlarla alâkalı bir yetki soruşturmasına yönelmeleridir. Halbuki İbn Ömer'in (74/693) dediği gibi [27,34], alınan şey dindir, dinin kimlerden alındığına bakılması, alanlar için dîni bir sorumluluktur.

Konuyla alakalı bir başka gözlem, **yeterli birikim ve donanuma sahip olmadan dîni motivasyona soyunulmasıdır**. Daha açık bir ifadeyle din konusunda yeterli olmayan kimselerin dini temsil gibi bir misyona kalkışmaları ve din adına cömertçe belirlemelerde bulunmalarıdır. Hâlbuki din adına yapılan her açıklama, mutlaka az veya çok bir taraftar kitlesi bulmaya, düşünceyi ve tabiatıyla söz ve davranışı şekillendirmeye namzettir. Dolayısıyla bu sosyolojik gerçek, din adına konuşmayı son derece hassas bir zemine oturtmaktadır. Toplumumuzda görülen ve muhtelif olumsuzluklarıyla zaman zaman kamuoyuna da yansıyan bu çizgi dışı yönlendirmelerin iyi niyetli olanıyla, çıkar amaçlı olanı arasında sonuçları itibariyle esasen fark yoktur.

Tarihin her sahnesinde din adına insanları yanlış yönlendiren ve hatta dini, kendi çıkarları istikametinde kullanan kimse veya gruplar olagelmış ve bundan sonra da dinin bu otoritesinden yararlanmak isteyenler olabilecektir. Zaman zaman şahit olduğumuz görüntüler, bilgi, fikir, söz ve eylem hiyerarşisinin nasıl çarpıtıldığını; fikir, söz ve eylemin, bilgiden nasıl koparıldığını belgelemektedir. Oysa doğru bilgiden uzak olarak din

adına ortaya atılan her fikir ve tavır, dine sıcak bakan pek çok saf/iyi niyetli müslüman tarafından dinin değişmez doğruları olarak algılanmakta ve böylece dinle alâkası olmayan pek çok yanlış, onların düşünce dünyasını donuklaştırmakta, söz ve tavırlarını kalıplaştırmaktadır.

Aslında insanları dîni anlamda bilgilendirmek yönlendirmek, bilir/uzman kişiler üzerinde bir sorumluluktur [54]. Zira amaç bu alanda ortaya konacak düşünce ve eylemlerin bu bilgiye göre şekil almasıdır. Nitekim Hz. Peygamber de, kendi misyonunu sürdürmeleri anlamında âlimleri peygamberlerin vârisleri olarak tanımlamış [11,12,27]; bilenler üzerindeki irşâd/doğruyu gösterme sorumluluğuna her fırsatta dikkat çekmiştir. Şu halde problem, ehil kişilerin halka dinin doğrularını göstermeleri/irşâd değil; yanlışların ehliyetlessiz ve çıkar amaçlı kimseler tarafından dinin değişmez doğruları olarak takdim edilmesi, böylece din adına kolayca yönlendirme yapılmasıdır.

Kimi coğrafyalarda İslâm adına yapılanlar da, *bilgi - fikir - söz ve eylem hiyerarşisini tahrif* açısından ülkemizdeki gözlemlerimizden temelde pek farklı değildir. Örneğin dini referans gösteren ve *yakın geçmişte isminden sıkça bahsettiren* bir İslâm ülkesinin şu an mazi olan uygulamalarını ele aldığımızda, burada dinin tabii vasfından soyutlanıp çok sert prensipler bütününe dönüştürüldüğünü ve hatta din adına teknolojik imkanların bile reddedildiğini görmekte gecikmeyiz.

Oysa dini doğru bir şekilde okuduğumuzda, dinin gerek ferdi ve gerekse sosyal hayata yönelik tüm prensiplerinde zorluk ve şiddetin aksine, kolaylık ve tabiiği hemen farkedilir. Özünü tabiiğin oluşturduğu ve *fitrat dini* diye isimlendirilen bir dini, şiddet ve baskı olarak yorumlayıp uygulamak ve çağın getirdiği teknolojiye kapalı tutmak, düşünce ve uygulamalarda bilginin değil cehaletin/keyfilik ölçü alındığını göstermektedir. Aslında bilginin öncelenmediği ya da doğru yorumlanmadığı, hülâsa hiyerarşinin çarpıtıldığı her yerde böylesi olumsuzluklarla karşılaşmak tesadüf olmasa gerektir.

Hiyerarşinin çarpıtılmasına/tahrif ilişkin son bir gözlem, **dîni hiç bir birikime sahip olmadan din adına kanaat ortaya konması**, fikir serdedilmesidir. Daha da ötesi, bilgilenmeden fikrî yönlendirmeye soyunulmasıdır. Hâlbuki din, yaşandığı bir toplumda sadece inananları şekillenen değil, inananları da ilgilendiren son derece hassas bir kurumdur. Toplumda dirlik ve düzenin sağlanması, barış ortamının hakim kılınması, bunların hepsi dinin bilinmesi ve doğru okunmasıyla alâkalıdır. Dolayısıyla bilgiden uzak bir şekilde keyfi okumalar, dinin tabii kimliğinden soyutlanması, din adına ifrat ve tefritlerin yaşanması demektir. Tahrif edilmiş/çarpıtılmış dinin ise, fert ve toplum için rahmet olma yerine, bir ayrışma ve çatışma kaynağı olması kaçınılmazdır.

VIII. GELECEĞİ ŞEKİLLEMEDE BİLGİ - FİKİR - SÖZ ve EYLEM HİYERARŞİSİNİN ROLÜ

Gelecek denilen şey, zaman bütününden bir dilimdir. Zamanın akışına müdahale mümkün olmadığına göre, hiç bir hareket içinde olunmasa bile, gelecekle buluşmak kaçınılmazdır. Şu halde kaçınılmaz olan geleceğe nasıl hakim olunur? Geleceği şekillenmenin yolu nedir? Bu noktada sorulması gereken soru her halde bundan başkası olmamalı. Böyle bir sorunun cevabı belli. Geleceğe yönelik hedefler oluşturmak ve bu hedefleri yakalayabilmek için gayret sarfetmek. İşte bu aşamadan itibaren konumuzu oluşturan hiyerarşi karşımıza çıkar. Zira hedefin doğrusunu tesbit edebilmek ve doğru hedefe doğru metotlarla varabilmek, bunların her ikisi de bilginin öncelenmesiyle yakından irtibatlıdır. Tıpkı bir öğrencinin yıl sonundaki başarıyı hedeflemesi ve bu başarı istikametinde başarmanın bilimsel metotlarını kullanarak hedefe varması gibi.

Hız. Peygamber'in görevi bir anlamda insanları geleceğe hazırlamaktır. Bu gelecek yakın ve uzak olmak üzere farklı, ancak birbiriyle ilintili iki hayattan yani dünya ve âhiret hayatından ibarettir. O'nun (s.a.) verdiği mesajlar, vahiy/ilâhî bilgi istikametinde kişiler bazında dünya ve âhireti projelendirmeye ve yine aynı bilgi ekseninde bu projeleri gerçekleştirmeye yöneliktir. Meselâ amellerin niyetlere göre değerlendirileceğini belirtirken [1,26], helal ve haramın açık olduğunu ifade edip bu ikisi arasındaki şüpheli (yekdiğerine benzeyen) şeylerden sakındırırken [1,26], dürüstlüğün cennete yönlendiren davranış olduğuna dikkat çekerken [1,26], ölen kimsenin, sonunda amelîyle başbaşa kalacağını bildirirken [1,26], kıyamet günü çok hassas bir hukuk denkleştirmesinin olacağını haber verirken [26] yaptığı şey, inananların geleceklerini motive etmek, yani her iki âlemde kazançlı çıkmanın reçetesini sunmaktır. Tabii ki bu reçete ilâhî bilgi istikametinde olan, daha doğrusu bu bilgiye ters düşmeyen yönlendirmelerden ibarettir.

Anlaşılan o ki, her iki hayatta da başarmak, bu iki hayata Hz. Peygamber'in zâviyesinden bakmak ve O'nun (s.a.) sunduğu bilgiyi, düşüncenin - sözün ve hareketin kaynağı kılmakla orantılı bir durumdur. Din adına hurafe bilgilerle düşünce ve hareketi şekilleme ve bununla sonuca varmak mümkün değildir. Öte yandan bu formül sadece dînî anlamdaki bir geleceği kazanmanın formülü olarak da görülemez. Zira bilgi, bütün hedeflere varmanın en kısa ve en kestirme yoludur. Dolayısıyla her zaman ve mekana hâkimiyetin tek ve değişmez formülü, bilginin öncelenmesi, yani düşünce - söz ve eylemin önüne geçirilmesidir.

IX. BİLGİ AHLÂKİ/BİLİMSEL AHLÂK

Bilginin öncelenmesi, yani düşünce - söz ve hareketin kaynağı kılınması bunların düzgünlüğü/salâhı açısından nasıl bir gereklilik ise, bu öncelikle ahlâkî açıdan da bir zorunluluktur. Zira bilgi, sadece bilgi sahibi/âlim/bilgin olmak için değil, bundan daha ziyade uygulanmak içindir. Tabiatıyla bilen birisinin bilgisine göre hareket etmemesi, bir etik problemi olarak karşımıza çıkar.

Kur'an ve Sünnet bilgiyi bir değer olarak takdim ettiği kadar, bilgi etiğini yani bilgide ahlâkîliği de son derece önemser. Bilgide ahlâkîlik daha çok iki noktada kendisini gösterir: Bilginin uygulanması, yani sadece zihinde bilgi olarak tutulmayıp pratik alana kaydırılması. Diğerisi ise, bilginin iyi yönde ve iyi amaçlı kullanılması.

Esasen bilgiye verilen kıymet, onun uygulanması, ondan fayda teminiyle ilişkili [29]; keza bilgine/âlim atfedilen değer de bilgisini kullanan, bilgisine göre kendisini şekillenen bilgilerle alâkalıdır. Aksi takdirde uygulanmayan bilgi, sahibi üzerinde yük olmaktan öte bir anlam taşımaz [57].

Kendilerine verilen Kitab'la (Tevrat) yükümlü tutulup da onunla amel etmeyenleri çok ağır bir teşbihle kınarken [58] Kur'an'ın eleştiri oklarına hedef olan husus, bilginin düşünce ve eyleme dönüştürülmemesinden başkası değildir [58,62].

Öte yandan Sünnet'i kısaca tarif edecek olursak, Kur'an'ın Hz. Peygamber tarafından yapılmış pratik yorumu, diye tanımlayabiliriz. Bu kısa tanımdan da anlaşıldığı gibi, Hz. Peygamber'in misyonu Allah'tan aldığı ilâhî bilgiyi insanlara sadece ulaştırmak değil, aynı zamanda onlar için anlaşılır hâle getirmek, orijinal deyişimiyle *tebyîn/beyân*. Yani Allah Resûlü kendisine gelen bilgiyi insanlara aynen ulaştırmakla birlikte, hem yaşayarak hem de sözlü beyanlarıyla tebyîn işlevini yerine getiriyor. Dolayısıyla biz bilgiyle amel etme gereğini Hz. Peygamber'in, Kur'an tarafından bize örnek olarak sunulan [59] yaşantısında bulmaktayız.

Dualarında bildiklerinden yararlanma niyazında bulunması [22], faydalı ilim talep etmesi [10,22,38,39], çevresini Allah'tan faydalı ilim istemeye yönlendirmesi [10], faydasız (sahibi tarafından uygulanmayan ya da uygulandığı takdirde ferde ve topluma bir menfaat sağlamayan) [29,34,37] ilimden Allah'a sığınması [10,11,22,26,30,38], faydasız (uygulamaya konmayan) ilmi Allah yolunda harcanmayan hazineye benzetmesi [10,60], uygulanmak suretiyle insanlığa menfaat sağlayan ilmi ölmez eserler arasında sayması [11,26], hesap günü ilmin mutlak bir sorumluluk sebebi olduğunu altını çizerek belirtmesi [10,12,30], bilgisine dayanarak hareket eden kimseyi gıpta edilen iki kişiden biri olarak takdim etmesi [1], bildiklerini

yaşamayıp sadece başkalarına öneren kimsenin âhiretteki ürpertici sonuna dikkat çekmesi [1,26] bilgi ahlâkı konusunda Resûl'ün (s.a.) yaklaşımını ortaya koyan başlıca verilerdir.

Konuyu sahâbe ve onları takib edenler açısından ele alacak olursak, herşeyden evvel sahâbe-i kirâm bilgiyle şekillenme, bilgiyi düşünce ve yaşantının dayanağı kılma anlayışını bizzat Hz. Peygamber'i izleyerek kazanıyorlardı [8]. Üstelik Hz. Peygamber'in bu hususa dair yoğun sözlü yönlendirmelerine de muhatap oluyorlardı. Bu iki yönlü etki onlarda bilginin öncelenmesi anlayışının *bir yaşam biçimine* dönüşmesini sağlamıştı. Nitekim sahâbe-i kirâmın Kur'an'a nisbetle Sünnet'e daha bir hâkim olmalarının sebebi, Resûl'den (s.a.) izleyip duyduklarını hemen uygulama safhasına geçirmeleri, yani Sünnet'i kendileri için bir hayat tarzı olarak görmeleridir.

Sahâbenin bu anlayışını yansıtmaları açısından Ebu'd-Derdâ'nın şu ifadesi kayda değerdir. O şöyle der : "Kıyamet günü hesap üzere Allah'ın huzuruna çıkarıldığımda en çok endişesini duyduğum şey: - Sen âlim bir kimseydin. Düşünce ve davranışlarında bildiklerine ne ölçüde uydun? sualine muhatap olmamdır" [10].

Hız. Ali de bu anlamda ilim sahiplerine seslenerek, "Bildiklerinizle amel edin (düşünce ve yaşantınızı bilgilerinize göre şekilleyin). Zira gerçek âlim, bildiğiyle amel eden, davranışları bilgisiyle uyuşan kimsedir ..." [10,12] diye, bilgi - düşünce - söz ve eylem ilişkisini [57] sahâbenin de kanaatlarına tercüman olarak özetlemiştir. Etbâ'u't-tâbiîn münekkidleri arasında yer alan Süfyan b. Uyeyne (198/813) de, bilgisine göre hareket etmeyen kimseyi "*insanların en câhili*", bildiğiyle amel eden, "*insanların en bilgini*" olarak nitelemiştir. O, bu değerlendirmesiyle bir taraftan bilginin/ilmin hayata yansıtılması lüzumuna işaret ederken, diğer taraftan da bilgiye boşuna hammallık yapmanın mantıksızlığına dikkat çekmiştir [12]. Biz -bu yöndeki genel kanaatın aksine- câhiliyye döneminin bütünüyle bilgidен yoksun olunan bir dönem olmadığını dile getirmeye çalışmış, bilgidен yoksunluk kadar, *düşünce - söz ve eylemde mevcut bilgiye itibar etmemenin de (bilgiye öncelik tanımamanın)* o dönemin bir diğer belirgin özelliği olduğunu vurgulamıştık. Süfyan b. Uyeyne'nin bilgiyle amel etmemeyi cehâlet diye nitelediği mezkur değerlendirmesi, bizim bu tezimizi doğrulamaktadır.

Bilgiyi, düşünce - söz ve davranışa yansıtmak bilgi ahlâkının nasıl bir gereği ise, bilgiyi doğru yönde ve doğru amaçla kullanmak da bilgi ahlâkının bir diğer gereği olmaktadır. Zira bilginin fonksiyonelliği, bilginin doğru amaçla kullanımıyla alakalıdır. Dolayısıyla bu anlamda ahlâkîlik taşımayan bir bilgi kullanımından, bilgidен beklenen gerçek sonuç elde edilemez. Bu açıdan fikir - söz ve eylemin bilgidен uzak bir şekilde oluşumu

ile, bilginin, ahlâkî olmayan bir amaçla kullanımı arasında fark gözükmemektedir.

Konu, üzerinde hassasiyetle durmayı gerektiren bir keyfiyet arz etmektedir. Zira gerek dînî anlamda ve gerekse din harici alanda bilginin doğru amaçtan uzak kullanımı, pek çok olumsuzluğun sebebi olagelmıştır. Bu olumsuzlukları birkaç örnekle somutlaştırmaya çalışalım : Meselâ dini iyi bilen bir kimsenin, Allah'ın rızasını kazanma dışında dini başka amaçlarla kullanması. Mevzuyu dînî alan dışında düşünmek gerekirse, kimya biliminde uzman olan bir kimsenin ilaç üretiminde bilgisini farklı amaçla kullanması, bir doktorun farklı amaçla hastasına müdahale etmesi, bir hâkimin değişik amaçla hüküm vermesi, bir mühendisin binayı farklı bir amaçla inşa etmesi, bir pilotun farklı amaçla rotayı değiştirmesi gibi. Bütün bunlar, basit birer amaç farklılıkları olarak görülmekten öte, sonucu bütünüyle değiştirecek ciddi sapmalardır. Birer gerçek olmaları bir yana, bunları düşünmenin dahi hayatın dengesini sarsacağı aşikardır.

Esasen konunun ciddiyeti Kur'an [61,62] ve Sünnet'in [11,12,22,26,30,39,63] hadiseye yaklaşımından anlaşılmaktadır. Bilginin işletilmesi/kullanılması noktasında son derece ısrarcı olan bu iki kaynak, bilginin sadece işletilmiş olmasını da yeterli görmemekte, bu işleyişte doğru amacı (iyi niyet) belirleyici bir şart olarak aramaktadır. Bilginin iyi niyetten uzak kullanımlarını, mükafaatlandırmak bir yana, ciddi bir ceza/ıqâb ve mahrumiyet sebebi saymaktadır.

Aynı işi yapan iki kimsenin, birinin samimi müslüman bulunup sevaplandırılması, diğerinin münâfik olarak nitelenip cezalandırılması, *bilgiyi kullanıştaki amacın* din nazarındaki belirleyiciliğini gözler önüne sermesi bakımından sanırız yeterlidir.

X. SONUÇ

Biz bu makalemizde ilmi Sünnet penceresinden okumaya çalışarak; düşünce - söz ve eylem hiyerarşisinde *bilginin yeri* ve bunun *yansımaları* üzerinde durduk. Araştırmamızdan elde ettiğimiz sonuç özetle şudur :

Peygamberliğe/nübüvvet hazırlanmasında vahiy müessesesinin ilâhî bir mektep gibi işlev görmesi, kendisinin de aynı şekilde ümmetine *dini*, bilgi eşliğinde öğretmesi ve eksikleri düzeltmede bilgilendirme yöntemini kullanması, *bilgiyi önceleme formülünün/hiyerarşi hem ilâhî hem de nebevî bir temele dayandığını* belgelemektedir. Hz. Peygamber'in hayata aktardığı din, önce bilgiyi mutlak bir değer olarak görmüş, sonra bu bilgiyi düşünce - söz ve eyleme temel kılarak bunların doğruluğunu hedeflemiştir. *Sünnet'in ön plana çıkardığı bu hiyerarşiden saparak düşünce - söz ve eylemin*

doğruluğunu sağlamak mümkün değildir.

Câhiliye anlayışının temel özelliği bilgisizlik olmakla birlikte, bir diğer özelliği de mevcut bilgiye itibar edilmemesi, bilgi yerine keyfiliğin esas alınmasıdır. Bu yönüyle câhiliye, bilinen zaman ve mekanda yaşanmış ve tarihte kalmış bir anlayış olmaktan ziyade, şartlarla alâkalı bir telakki biçimidir. *Bu, bilginin olmadığı ya da itibar görmediği, bilgi yerine keyfilik ve duyguların ölçü alındığı her ortamda, câhiliye anlayışının yeniden hortlaması demektir.*

Din adına hurafe bilgilerle düşünce ve hareketi şekillemek ve bundan sonuç beklemek mümkün değildir. *Zira bilgiyle temellenmeyen söz ve eylem ile, doğru olmayan bilgiye göre şekillenmiş söz ve eylem arasında hiçbir fark yoktur. Keza doğru olmayan bilgiyle, doğru bilginin yanlış yorumu arasında da sonuç itibariyle herhangi bir farktan söz edilemez.* Bu sebeple keyfi yorumlardan kaçınmak, yorumu bilenlere bırakmak, dinin tabii kimliğinin korunması, olumsuzlukların yaşanmaması açısından hayâtî önem taşımaktadır.

Hülâsa bilginin doğrusunu aramak, doğru bilgiyi doğru şekilde okumak, doğru yorumu doğru amaçla kullanmak, yani düşünceyi - sözü ve eylemi buna göre şekillemek, Nebevî Sünnet'in *bilgiye, daha doğrusu hayata ilişkin* formülünü oluşturmaktadır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- [1] BUHÂRÎ, el-Câmiu's-Sahîh, I-VIII, İstanbul, 1981, İlim 10, 12, 15, 19, 21, 24, 28, 34, 38, 39, 50, Fezâilu'l-Kur'an 21, İmân 2, 3, 16, 39, 41, Nikâh 5, Ahkam 13, Cenâiz 32, 36, 38, 39, 43, Edeb 69, 72, 75, 76, 109, Fiten 5, Tevhid 1, İ'tisâm 2, 5, 7, 8, Eymân 15, Ezân 61, 63, 95, 122, İsti'zân 18, Edeb75, Et'ime 2, Tefsîr, tefsiru sûre 17 (13), Buyû 2, Rikâk 42, Bed'ü'l-halk 10.
- [2] AYDIN, M., "İlim-İslâm Münasebeti", Bilgi, Bilim ve İslâm, İstanbul, 1987, ss. 65,67,68.
- [3] CÜRCÂNÎ, S.Ş., Ta'rîfât, İstanbul, 1308, ss.55,103.
- [4] İbn Manzûr, Ebu'l-fazl Cemaluddin Muhammed, Lisânu'l-arab, I-XV, Beyrut, 1990, XII, 417-418.
- [5] Âsım Efendi, Kâmûs Tercümesi (el-Fîrûzâbâdî, el-Kâmûsu'l-muhît), I-IV, İstanbul, 1304, IV, 410.
- [6] RÂĞİB, el-İsfehânî, el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'ân, İstanbul, 1986, s.513.
- [7] KUTLUER, İ., "İlim", DİA, XXII, İstanbul, 2000, 110.
- [8] KOÇKUZU, A.O., Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi, İstanbul, 1983, s.370.

- [9] AYDINLI, A., Hadis İstılahları Sözlüğü, İstanbul, 1987, s.75.
- [10] İbn Abdilber, Ebî Ömer Yusuf, Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlihi, (thk. ez-Züheyri), I-II, Demmâm 1994, I, 306 (h. no: 395), I 275 (h.no:344), I, 622 (h. no: 1073), I, 626 (h. no: 1077), I, 625 (h. no: 1076), I, 629 (h. no: 1082), I, 683 (h. no: 1205), I, 680 (h. no: 1201), I, 697 (h. no: 1237).
- [11] Ebû Dâvûd, es-Sünen, I-IV, İstanbul, 1981, İlim 1, 3, 9, 10, 12, Salat 349, Vitir 32, Vasâyâ 14, Cihad 162, Edeb 3, 35.
- [12] DÂRİMÎ, es-Sünen, I-II, Dımeşk, 1991, Mukaddime 24, 27, 29.
- [13] ABDÜLBÂKÎ, M.F., el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, İstanbul ts, "hakeme" md., s.213-214.
- [14] WENSINCK, A.J., Concordance, I-VIII, İstanbul, 1986, "hakeme" md., I, 491, IV, 196, V, 190-191.
- [15] el-Alâk(96), 1-5.
- [16] ez-Zümer(39), 9.
- [17] Fâtır (35), 28.
- [18] el-Mücâdele(58), 11.
- [19] el-Enbiyâ(21), 48, 74, 78-79.
- [20] el-Kasas(28), 14, 79-80.
- [21] Sebe(34), 6
- [22] İbn Mâce, Sünen (trc. H. Hatipoğlu), I-X, İstanbul, 1982-83, Mukaddime 17, 18, 23, 24, Edeb 37, Zühd 15, Fiten 12, İkâme 32, 192.
- [23] HAMİDULLAH, M., İslâm Peygamberi (trc. S. Tuğ), I-II, I, 25, İstanbul, 1993, II, 768.
- [24] HAMİDULLAH, M., İslâm'a Giriş (trc. C. Aydın), Ankara, 1996, s. 229
- [25] AŞIK, Nevzat, Sahabe ve Hadis Rivayeti, İzmir, 1981, ss.37-38, 60-65, 86.
- [26] MÜSLİM, Sahîhu Müslim (thk. M.F. Abdülbâkî), I-V, İstanbul, 1981, Münâfikîn 83, İman 19, 20, 21, 22, 57, 58, 59, 165, Birr 60, 103, 105, 107, İlim 8, 13, Salât 45, 182, Zühd 5, 51, 72, İmâre 152, 155, Müsâkât 107, 108, Zikir 73, Vasıyye 14, Eşribe 108, Cenâiz 15, Fezâil 127, 128.
- [27] DEYLEMÎ, Şîrûye b. Şehrdâr, Firdevsü'l-ahbâr (thk. Fevvâz Ahmed), I-V, Beyrut, 1987, III, 95 (h. No: 4009), 101 (h. no: 4034).
- [28] Ali el-Kâri, el-Esrâru'l-merfûa (thk. M. es-Sabbağ), Beyrut, 1986, s. 247 (h. no : 299),

- [29] Ali el-Kâri, **Mirkâtu'l-mefâtiḥ**, I-X, Beyrut, 1994, I, 477 (h. no: 218), V, 317, 321.
- [30] TİRMİZÎ, **el-Câmiu's-sahîḥ** (thk.A.Şakir-M.F.Abdülbâkî-Y.el-Hût), I-V, Beyrut 1987, Fezâilu'l-Kur'an 15, İlim 3, 6, 7, 19, Zühhd 11, Siyer 25, Birr 60, Fitn 34, Deavât 68, Kıyâme 1.
- [31] ITR, N., **Menhecu'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs**, Dimeşk, 1988, ss.38-39.
- [32] ACCÂC, Muhammed el-Hatîb, **Ulûmu'l-hadîs**, Beyrut, 1987, ss.41-43.
- [33] Ale'l-ebvâb türü hadis kaynaklarının Et'ime ve Eş'ribe bölümleri.
- [34] MÜNÂVÎ, A., **Feyzu'l-kadîr**, I-VI, Beyrut ts, I, 542 (h. no: 1110), II,102, IV, 390.
- [35] İbnu'l-Cevzî, **el-Mevzûât** (A. Muhammed Osman), I-III, Beyrut 1403, I, 215-216.
- [36] SEHÂVÎ, M., **el-Mekâsîdu'l-hasene** (thk. M. Osman), Beyrut, 1994, s. 86 (h. no: 125).
- [37] MÜBÂREKFÛRÎ, Ebu'l-Ulâ Muhammed, **Tuhfetu'l-ahvezî**, I-X, Beyrut, 1990, IX, 319.
- [38] İbn Hibân, el-Büstî, **Sahîḥ**, I-IX, Beyrut 1987, I, 150 (h.no: 83), *Sahîḥ*, I, 149 (h. no : 82).
- [39] Ahmed b. Hanbel, **el- Müsned**, I-VI, İstanbul, 1982, I, 2, II, 372, 412, VI, 294, 305, 318, 322, , II, 372, 412, , II, 321-322.
- [40] el-Hucurât(49), 6.
- [41] İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî** (thk. M.el-Hatîb-M.F.Abdülbâkî-K.el-Hatîb), I-XIII, Kahire, 1988, I, 208-210.
- [42] KOÇYİĞİT, T., **Hadis Tarihi**, Ankara, 1981, s.101.
- [43] ÖNER, N., **Klasik Mantık**, Ankara, 1991, ss.1-3,27.
- [44] Ma'mer b. Râşid, **Câmi'** (Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın *Musannef'i* içinde) [thk.H.el-A'zamî], I-XI, Beyrut, 1983, XI, 181 (h. no: 20269).
- [45] ÇAKAN, İ.L., "*Hatîb Bağdâdî'nin "Muhtasaru Nasîhati Ehli'l-Hadîs" Risalesi ve İlahiyat Fakültelerinde Hadis Öğretimi*", İstanbul, 1985, (Ayrı Basım) s.210,
- [46] ÇAKAN, İ.L., **Hatîb Bağdâdî'ye Göre Hadis Öğrenimi**, İstanbul, 1991, s.104.
- [47] RÂMEHÛRMÛZÎ, Hasen b. Abdurrahman, **el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî** (thk.M. Accâc), Beyrut, 1984, s.320.
- [48] Hatîb Bağdâdî, **Şerefu ashâbi'l-hadîs** (thk. M. Said Hatiboğlu), Ankara, 1991, s.11.
- [49] FAYDA, M., "*Câhiliye*", **DİA**, VII, İstanbul, 1993, VII, 17,19.
- [50] ATEŞ, A.O., **İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri**, İstanbul, 1996, s.439.
- [51] TAYLAN, N., **İlim-Din**, İstanbul, 1979, s.243.
- [52] ÇAĞATAY, N., **İslâm Öncesi Arap Tarihi**, Ankara, 1982, s.140-152.
- [53] el-İsrâ(17), 36.
- [54] Âl-i İmrân(3), 66, 104, 154.
- [55] KASTALLANÎ, Şihâbuddin Ahmed, **İrşâdu's-sârî**, I-XV, Beyrut, 1990, XV, 297.
- [56] HÂKİM, en-Neysâbüri, **el-Müstedrek ale's-Sahîhayn**, I-IV, Beyrut, 1990, I, 166 (16/303).
- [57] ŞÂTİBÎ, Ebû İshâk İbrahim b. Mûsa, **el-Muvâfakât fî Usûli's-Şerîa** (trc. Mehmet Erdoğan), I-IV, İstanbul, 1990, I, s.53, *Muvâfakât* (trc.Mehmet Erdoğan), I, 38-57.
- [58] es-Saff (61), 2-3, (62), 5.
- [59] el-Ahzâb(33), 21.
- [60] HEYSEMÎ, N., **Mecmeu'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid**, I-X, Beyrut, 1982, I, 184.
- [61] en-Nisâ(4), 142.
- [62] el-Bakara (2), 44, 264.
- [63] NESÂÎ, **Sünen** (trc. Heyet), I-VIII, İstanbul ,1981, Cihad 22.